

Klondyke i Kragerø

Da thoritt-feberen raste

AV
ARNE GRØNHAUG

Med innføringen av elektrisiteten på slutten av 1800-tallet gikk verden lysere tider i møte. Imidlertid var det en næring som så mørkt på situasjonen. Det ble antatt at gass- og oljelampenes tid var over, og petroleum- og gassindustrien forutså ikke utviklingen av bil- og annen motorindustri og fryktet en mørk fremtid. Samtidig var den kjente tyske kjemikeren Auer von Welsbach en av mange som arbeidet med å finne opp gassbrennere som kunne konkurrere med elektrisk lys. Han oppdaget at dersom brenneren i en gasslampe ble impregnert med thoriumoksid, ble lysstyrken fire ganger så stor. Denne oppfinnelsen, som ble kalt den auerske glødehette, førte umiddelbart til en akutt etterspørsel etter thorium.

Sjeldne mineraler hadde lenge hatt en høy pris, siden de var etterspurt av museer og samlere, men nå ble det en eventyrlig prisoppgang på thoritten. Skal vi tro avisene, utviklet Kragerøområdet seg raskt til sentrum for leting og utvinning av dette mineralet. Spesielt ga de to artiklene «Fra skjærpefeberens Arnested», signert B. t.s. i Morgenbladet og «Skjærpefeberen i Kragerødistriktet» signert O. S. i Dagbladet, den siste sannsynligvis skrevet av skolebestyrer Schjølberg i Kragerø, humoristiske skildringer av forholdene. Prisen pr. kg steg raskt fra 60 til 150 kr., ja, helt opp i 600 kr. ble nevnt. Morgenbladet meldte at det i 1894 ble omsatt thoritt for 200 000 kr. i Kragerødistriktet.

Norge tidlig langt fremme i geologisk forskning

Da gruvedriften på Kongsberg startet, ble Norge tilført geologisk kunnskap utviklet ved bergakademiet i Freiberg. Freiberg ligger i Sachsen i den mellomeuropeiske malmprovinns Erzgebirge, som inneholdt store forekomster av verdifulle malmer, mineraler og råstoffer. Her har det vært utvunnet edle metaller i nesten tusen år, og befolkningen samlet tidlig store erfaringer med oppleting, gruvedrift og foredling av råstoffene. Saksiske bergfolk ble engasjert på alle nivåer under utbyggingen av sølvgruvene i Kongsberg i 1624 og brakte med seg erfaringer fra hjemlandet. Fra Kongsberg spredte geo-

logisk kunnskap og erfaringer seg videre i Norge. Etter hvert ble det her bygd opp et bergakademi som senere ble grunnstenen til Universitetet i Oslo.

Kyststrekningen fra Larvik til Arendal, og spesielt øyene utenfor Langesund, utmerker seg ved sin rikdom på sjeldne mineraler, og her er det funnet over 170 sjeldne mineraler, av dem 24 for første gang. Presten i Eidanger, Hans Morten Thrane Esmark, var en dyktig mineralog og samlet mange mineraler i distriktet. Et mineral fra Lauvøya ved Langesund fant han så interessant at han i 1828 sendte en prøve til den berømte svenske kjemikeren Jøns Jakob Berzelius. I denne prøven oppdaget Berzelius et nytt metallisk grunnstoff som han kalte thorium. Siden den geologiske utforskningen av sjeldne mineraler var kommet langt i Norge, kunne de første råstoffene tas ut fra de kjente forekomstene her.

Kragerø i 1890-årene – thoritt-feberen brer seg

I 1890-årene var ikke tilstanden i Norge god, hverken økonomisk eller politisk. Unionsstriden med Sverige tyngtet, og spesielt i kystbyene førte tilbakegang for seilskipsfarten og fisket til dårlige tider. Signaturen OS.² beskriver forholdene i Kragerø med betydelig humor:

Mens sindene spændes i Haab om en snar og tilfredsstillende Løsning af de unionpolitiske Knuder og Nerverne dirrer ved tanken paa de for vort kjære Fædreland saa betydningsfulde og vigtige Dage,

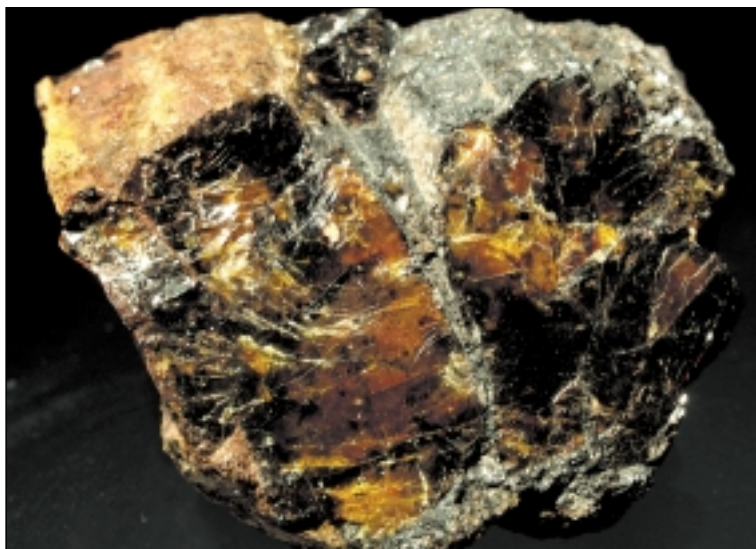
vi nu oplever – og mens vinteren stænger for Fjord og Sund og Havisen ligger speilblank udover saalangt Øjet rækker, ...ser man i den sidste Tid mange tilfredse, forhaabningsfulde, ja til dels straalende Ansigter heromkring. Der gaar en Rid over Egnen, en Bølge der afsætter lyse Fremtidsudsigter, smukke Drømme om Velstand og materielt Velvære, som bringer Fremtidshaab og Tro ind i alle Sind og optar alle Interesser. Men vil De spørge: hva er det da? Skjærpefeber, Hr. Redaktør, Skjærpefeber, en af de voldsomste og mest smittende Epidemier, som findes! Man leser jo ofte om lignende Tilstande i guldførende Lande, men at der i vort koldblodige og fornuftige Norge skulde kunne opstaa en saa voldsom Epidemi, som den, der nu raser heromkring, er nesten utrolig.

Kragerø er Sygdommens Centrum, der samles alle de angrebne, der afsluttes Handler og dannes Driftsselskaber, bestemmes Priser og lægges allehaande Planer. Gjennom Byens Gader stimer Flokke af optagne Mænd, som ikke engang har Tid til at hilse paa hverandre, men ser ud som om Landets Fremtid var afhængig af deres Arbeide. Inde i Husgangene, i alle Smug og Kroger, hvoraf der som bekjendt findes utallige i Kragerø, sees Grupper af hviskende, smilende, hemmelighedsfulde Mænd, som stikker Hoderne tæt sammen, men tier hvis en uvedkommende kommer dem for nær.

I de bekendte rette, brede hovedgader ser man Herskabskaner med pelsklede Herremænd, hvilende behagelig paa bløde Hynder, og lunt dekkede af Bjørnefelder suse forbi. Enkelte har høje, nye, blanke Cylindre paa Hodet – det er de lykkelige som allerede har sine

Thoritt (skinnende brun) med orangitt (orangegul) øverst til venstre. Selv om orangitten inneholder mest thorium, regnes mineralene så identiske at dette navnet er gått ut av bruk. Mineralet er fra Austre Moland og er på ca. 4 cm.

Foto og samling: Alf Olav Larsen

millioner paa det tørre, eller udenlandske Agenter og Spekulanter, millionærer siges der, store Centrallegemer, hvorom Planeter samler sig. Inde i Hotellerne, hvor disse Matadorer har sine Aftrædelsesværelser og Kontorer, gaar der en stadig Menneskestrøm ud og ind med stenfulde Lommer og lyksalige Hjerter. En og anden kommer rigtignok skuffet og mistrøstig ud igjen med sin Ballast af Graasten, men de fleste er smilende og forhaabningsfulde og Luften er ordentlig mættet af Nervøsitet, Aviserne er fulde af Avertissementer, og vedkommende Bestillingsmænd og Autoriteter tjener utrolig mange Penge.

Bevægelsen hadde forlængst naadd de smaa, det vil si barna, de kjære barn. Guttene glemte sine indianerhytter i skogen; de snakket ikke lenger om at ta skalper av sin næstes hode, de tigget penger til hammere hvorav der forresten ikke fantes en igjen hos isenkræmmeren. Tidlig søndag morgen stormet de ut, enkeltvis og i partier; de fylgte alt som fylde kunde, med stener; de tumlet ligesaa kjendt med thorit, orangit, euxnit, ytterspat og ortit som med pandekake, søt-suppe, sukkertøy og krudtkjærringer; de skjelnet ligesaa kvikt og korrekt mellom nævnte mineraler som mellom brigger, skonnerter og barker. De visste at ytterspat sto i 60, thorit i 150 og orangit i 300 kroner kiloet. Og alt sammen steg hver evige dag.

Tor Kivle⁴ beretter: I Liselund var det fire lag som drev, og enda var det et skjerp under hagemuren til kjøpmann Ingebretsen, nåværende fru Hægeland Olsens hus. Alle snakket om thoritt.

Det har vel aldri vært så mange mineralinteresserte folk i noen by som det var i Kragerø denne vinteren. Thoritten var kommet opp i 150 kroner pr. kilo, og orangiten i 300 kr. pr. kilo! Ytterspat var det også fantasipriser på, – 60 kr. pr. kilo. Denne siste fantes i større mengder. Om ytterspatten skulle komme i skuddet igjen, kan jeg opplyse om at under boligen til Skåtøypresten var en av de beste ytterspattgruvene, så der ligger kanskje kommunens økonomiske redning.

Jeg husker godt hvordan vi gutter i «Blåbærmyra» pratet thoritt, og alle som kunne, var ute på leting; Albert hos Matea og Kristian hos Ingeborg hadde vært helt oppe i heia rundt Mian, og der hadde de funnet thoritt for mange tusen kroner. Jacob Jacobsen og jeg var ikke store karene, men feberen hadde likevel fått tak i oss, og etter mye mas fikk vi lov til å dra på skjerpetur, men vi måtte holde oss rundt Bråten og Fugleheia. Jeg hadde fått noen lange furuski til jul, og de kom godt med, for det var stor snø. «Jakken» hadde stubbestaver. Han hadde skomakerhammer, og jeg en gammel tømmermannshammer. Vi rakk bare til apatittgruva på Fugleheia, men det var langt nok, for her var thoritt hvor vi så banket eller hakket. Med et riktig hardt slag slo Jakken skomakerhammeren av.

Den ene lomme vi hadde i buksa, var snart full, og vi angret at vi ikke hadde tatt med vadsekk. Mor til Jakken var ikke blid da hun fikk se den istykkerslåtte hammeren, men Teodor så mer stort på det og mente det skulle vel bli råd med en ny hammer. Da vi tømte lommene våre og viste Teodor utbyttet av turen, var han sikker på at det var thoritt alt sammen, men vi kunne gå ned til Nilsen og høre hva han ville betale for det.

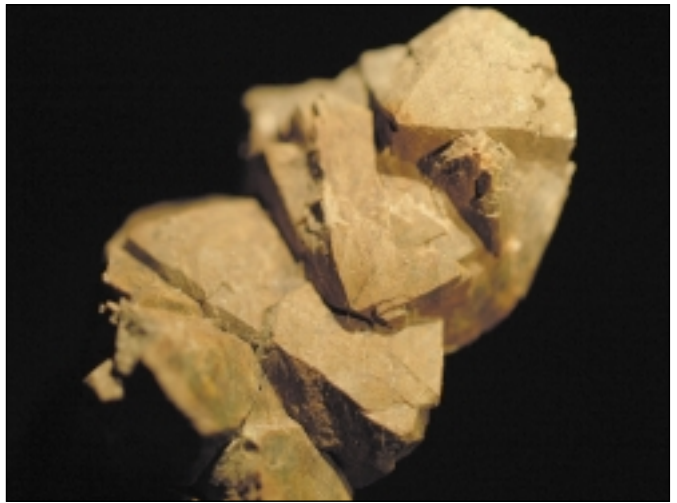
I Arbeidersamfunnet ble thoritten diskutert så ofte der det var to eller tre tilstede i lokalet. En av spissene i «Samfunnet», blikkenslager Rasmussen, var også en av de ivrigste skjerperne; han lot blick være blick og åndet bare for thoritt. Styret i Samfunnet fant at dette var av en så stor økonomisk betydning, at det burde ofres en hel møtekveld, og hadde i den anledning fått Rasmussen til å holde foredrag. Ikke alle som ville høre, kom inn i lokalet, og da Rasmussen besteg talerstolen, ble han mottatt med dunderende applaus. Han begynte sitt foredrag med disse bevingede ord: – Jeg så et glimt i naturen, og dette glimtet ble til virkelighet. Da braket bifallet atter løs, så taleren hadde vondt for å komme til orde igjen.

Det var ikke bare O. S. som så det humoristiske i epidemien. Statskjemiker Schmelck⁶ beskriver symptomene slik: *Diagnose: Der optræder hos vedkommende individ forhøininger paa visse punkter af legemet, nemlig der, hvor lommerne befinder sig, og disse forhøininger viser sig ved nærmere undersøgelse at bestaa af steen, og som regel værdiløs sten. Dømmekraften, der maa antages at have været liten fra begyndelsen af, aftager efterhaanden, ettersom forhøiningene stiger, og med vedkommendes pekuniære lommeforhold gaar det som regel paa samme maade.*

Eller som O. S.² uttrykte det: *Hos alle byens læger tiltok det betænkelig med patienter, at de endog stilltiende sluttet vaabenstillstand med hverandre, diagnosesresultatet var temmelig ensartet: Halisunant, dilerant, Gaustad-aspirant.*

Et faktum var at det ble trykket opp 4000 skjerpesedler, som ble utsolgt på få dager, og nytt opplag ble trykket. Dette viste omfanget av epidemien, og at det var en god grunn til den humoristiske omtalen.

*Ytterspat, nå kalt Xenotim.
Ca. 4 cm lang, funnet i Iveland.
Foto og samling: Alf Olav Larsen*

*Ortitt i Kalstadgangen pegmatitt-brudd,
størrelse ca. 30 cm.
Foto: Alf Olav Larsen*

*Monasitt, krystall ca. 3 cm lang, funnet i
Iveland. Dette mineralet, anrikt i sandfore-
komster i Nord-Amerika, konkurrerte ut
de små forekomstene i Norge.
Foto og samling: Alf Olav Larsen*

Thorium-holdige mineraler

De sjeldne mineralene på den nevnte kyststripe forekommer i en bergart som kalles pegmatitt. Den opptrer som lett synlige, lyse gangformete masser som skjærer gjennom alle strukturer, slik som lagdeling, skiffrighet eller bånding i berggrunnen. Det som er spesielt med pegmatitten er at den består av store krystaller, oftest med et mineralinnhold som i granitt. Den er dannet i dypet i jordskorpen under avslutning av størkingen av en smeltemasse ved at det blir tilbake en restsmelte der sjeldne grunnstoffer er konsentrert opp. Denne oppløsningen trenger så frem på sprekker og skiller ut mineralene i en langsom prosess som favoriserer dannelse av store krystaller.

Pegmatitten er rik på feltspat og kvarts, som utvinnes som råstoffer til bl.a. keramisk industri. I mindre mengder forekommer mange mineraler, fra vanlige som glimmer, til de aller sjeldneste. Thoritt er et av de meget sjeldne, og sees som et brunt til gul-orange mineral som kjemisk sett er et rent thoriumsilikat. Orangit er en varietet av thoritt, mens euxenitt er et thoriumholdig mineral med meget variabel sammensetning. Ortitt er et svartglinsende mineral, som også inneholder noe thorium. Xenotim (her kalt ytterspat) er et brun-gult mineral som kjemisk betegnes som ytteriumfosfat og kan inneholde noe thorium. Monasitt, som snart ble verdens største thoriumkilde, består av thoriumholdig ceriumfosfat. I og med at thorium består av flere isotoper, hvorav noen er radioaktive, er disse mineralene radioaktive.

Var mineraler «fritt vilt»?

Fra lang tid tilbake har utvinning av malmer hatt stor økonomisk betydning. Kongemakten regulerte rettighetene for leting og utvinning av verdifulle forekomster. Dette var også grunnprinsippet i Norges første bergverkslov, gitt av Christian III i 1539. Den bygde på tyske forbilder, og var til og med skrevet på tysk. For å stimulere til funn, var det innført et prinsipp om bergfrihet, dvs fri leterett ved at finner fikk førsteretten til undersøkelse og utvinning av malmen. Denne loven brøt Christian IV da han tiltok seg rettighetene til sølvfunnet i Kongsberg i 1623. Da det etterhvert ikke ble gjort nye funn av særlig betydning, bekreftet han imidlertid loven i en berganordning av 1644.

Den første fullstendige bergverkslov kom ved Berganordning av 1812, revidert i lov av 1842, som var gjeldende til 1972. Skjerping innebar etter denne loven leting etter malmforekomster på annen manns grunn. Muting var et registreringssystem som innebar finnerens rett til undersøkelse og utvinning av malmen. Muting forutsatte at

funnstedet ble beskrevet og et utmål anmeldt til lensmannen. Kravet til muting var at forekomsten måtte være av en viss størrelse og gehalt, dvs. drivverdig med fortjeneste. Grunneierens rett var sikret ved at han kunne kreve erstatning for skader, samt gå inn i virksomheten med 10 %.

Andre regler gjaldt for forekomster av bergarter som kalkstein og skifer, samt mineraler som feltspat og kvarts, idet disse var grunneiers eiendom. Men var thoritt en malm? Dette spørsmålet ble gjenstand for en meget opphetet debatt som pågikk i landets presse, spesielt i Morgenbladet og Dagbladet i første halvdel av 1895. Men også i lokalpressen, Kragerø Blad og Vestmar, gikk debatten mellom skjerpere, gruveeiere og professorer friskt. Professor Halvdan Kierulf var den første som berørte begrepet malm ved at han i sin lærebok betegnet rutil som en titanmalm. Professor Amund Helland utvidet begrepet i sin lærebok av 1892, ved å definere alle mineraler som inneholder et metall med egenvekt over 5 som malmer, som dermed var mutbare. Andre fagmenn, bl.a. Kragerømannen og en pioner i geologisk utforskning av Norge, Tellef Dahll, mente at saken burde avgjøres av domstolene. Professorene C. V. Brøgger og J. H. L. Vogt var sterkt uenige og fremmet umiddelbart et lovforslag til Stortinget. Forslaget gikk bl. a. ut på å begrense mutbarheten til bare å gjelde de opprinnelige gravedrevne malmene som jern-, kobber- og sølvmalmer.

I artikkelen «Ødelæggende for Feltspatbedriften» hevdet professorene at fri mutbarhet ville være til stor skade for eksportnæringen, og for den igangværende driften på feltspat. Videre kunne ikke driften betegnes som vanlig gruedrift, da thoritten ble funnet som små klumper i overflaten. Professor Amund Helland kunne imidlertid fortelle at det flere steder, f. eks. i Østre Moland og på Eikholmen i Langesundsfjorden, ble drevet regulær gruedrift på thoriummineraler. Feltspatbedriftene beskyttet sine brudd ved å mute forekomstene, og bare i ett tilfelle ble det rapportert konflikt i forbindelse med at en utenforstående mutet en forekomst. Den radikale Helland så gjerne at også menigmann fikk mulighet til fortjeneste. Skjerpene i Kragerø viste til at da de i begynnelsen måtte selge til thoritteksportørene fikk de 25 kr. pr. kilo, mens de senere i Hamburg fikk 250 til 280 kr. pr. kilo.

Rett eller neverett?

I motsetning til sine kolleger avgjorde bergmester Paasche i Vestre søndenfjeldske distrikt saken ved å forholde seg til Hellands definisjon av mutbarhet. Dermed var det fritt frem for initiativrike vanlige borgere i dette distriktet å delta i utviklingen av næringen. Mens debatten pågikk, var det ofte neveretten som var avgjørende. Mange grunneiere

sikret seg ved muting på egen eiendom, det er nevnt en som anmeldte i alt 50 utmål. Andre forsøkte å kjeppjage skjerperne fra eiendommene. Skjerperne måtte også slåss mot de såkalte rund-skjerperne, som tok utmål rundt et anmeldt skjerp. Vinteren 1894/95 var kald og snørrik, og da var det en yndet fremgangsmåte å brenne bål for å avdekke overflaten. Kivle⁴ skriver: *I Sjøheia ble det utkjempet regulære slagsmål mellom de forskjellige lag når de kom for nær hverandre.*

Men ikke alle tok til neveretten. Tvert om gikk det nok vanligvis fredeligere for seg. Dette går blant annet frem av et brev Eilert på Myren skrev til sin kamerat Halvor. Han var sjømann, og skuta lå i Amerika i mars 1895³: *Det er nemlig et mineral som heter torit som finnes i feltspatbrudd, som plutselig er blitt så høy pris på, det betales nemlig opptil 300 kroner for en kilo, men den finnes bare i bitte små biter som man plukker ut med en dertil innrettet saks etter at man har banket den i passende stykker med hammeren. Som følge av det foregår her nå en stor sjerpefeber av alle slags mennesker, hos meg har de nå tatt 2 stk. sjerp, og jeg selv et på min eiendom. C. i Kragerø gjør store affærer.*

...C. skal være budt en halv million for sin gruve, men han ville ikke selge.

...Sønn av J. E. hadde funnet noe som han trodde var noe. Måtte vekk snøen og undersøkte, men tok ikke ut sjerpeseddel, og om 2–3 dager så hadde J. L. tatt det ifra ham. Så du sjønner man må være om seg som en klegg. B. H. var her den 26. februar ifølge med en annen og spurte hva prosenter jeg forlangte, og vi ble foreløpig enige om 10 prosent, og om driften ble godt lønnende 20 prosent pr. brutto vekt.

...nå søker gjerne flesteparten å akordere med eieren når han først har sikret seg et sted. For med enighet rekker man lengre.

...Det ville være å ønske at du kom hjem, så skulle jeg og du slå oss i kompani.

...Dersom du ikke kommer hjem, da måtte du gi meg fullmakt til å selge og akordere bort sånne sjerp på beste måte, og da dele inntekten hvis det blir noen, til hver vår halvdel av hva jeg finner og hva andre finner av mineraler.

...Nå vil jeg spørre: skal vi ta sjerp på endel feltspatfelter sammen, og da først på våre egne eiendommer. En sjerpeseddel koster kr. 1,60.

...Skal vi ta for opptil 5 kr. hver.

Vinnere

O. S³ forteller: Ca. 50 Skjærp skal allerede være anmeldt inden Kragerø Bys Grænser, og udenom Byen nærmer Antallet sig nu til 1000. En Mand har anmeldt over 100 Skjærp paa sin Eiendom. Enkelte Gruber er allerede i Drift og bringer et udmerket Udbytte, – saaledes paa «Sjaaen» mellom Kragerø og Kil – Ejerne er allerede sikre Millionærer siges der, idet man, hvis Driften fortsættes, som man har begynt, i løbet af et Aar vil kunne sælge for $\frac{1}{2}$ Million Kroner. Det er ogsaa overmaade kostbare Sager, det gjelder de meget sjeldne thoriumholdige Mineraler, hvoraf thorit er det værdifuldeste, der efter sigende betales med op til 4 á 500 Kr. pr. Kilogram, samt de mindre værdifulde: Orangit, Euxenit, Monocit, Ytterspat, brun Orchit med videre....

... Udenom Byen, udover Levangsheien, hvor der bl. a. er anmeldt en Selvanvisning, og ude paa Øerne treffes overalt Folk i Virksomhed, enten enkeltvis eller to–tre sammen. Udrustningen er Skuffe, Meisel og Hammer, og der arbeides fra tidlig Morgen til sen Kveld ufortrødent og iherdig. Overalt ser man Spor efter Skjærperne: der er vel neppe nu et Skjær eller Holme mellom Kragerø og Jomfruland, som ikke havt et Besøg af dem. Isen ligger kjørende saagodtsom overalt, saa der er godt at komme til, ingen Plet gaar fri, og meget ofte hænder det, at flere skjærper efter hverandre paa samme sted. De merkeligste Steder udspekuleres. Eksempelvis kan nævnes, at en meget lovende Anvisning skal være fundet i Stenene paa en af Byens Madamers Klædersrulle.

... Om man nu naturligtvis maa forudsætte, at det meste af dette skjærperi er Humbug og intet vil gi af sig, saa er det dog ingen Tvil om, at betydelige Summer vil indkomme, ja allerede er indvundne. Saaledes ved jeg fra ganske sikker Kilde, at en af Kragerø Banker i Løbet af ganske kort Tid har modtat 50,000 Kr. for Mineraler, og de andre Banker har naturligtvis ogsaa faat sin Del. Dertil kommer ogsaa det Liv og den Arbejdslyst som avles af denne Bevægelse, og den Lykke og Friskhed som deraf fremstaar; man faar godt Haab igjen, at det skal Lyse i Tidernes Pinaktighed, og det er allerede meget; ti det har rigtig set klejnt ud her i lang Tid for Fortjeneste.

Og det er som at hele Naturen deltar i denne Feststemning. Efter Høstens sterke Nedbør og Orkaner og Januar Snestorme, har vi i den siste Tid havt en lang Række af disse, herude ved Kysten sjeldne, men saa vidunderlige friske, gyllende Naturdage hvis lyse, tindrende Luft frisker paa Sindene og bringer Livsglæde og Jubel i Hjerterne. Kunde det naa ogsaa lysne godt paa vor storpolitiske Himmel, saa vilde Vaaren, den dejlige sprættende Vaaren komme og finde os lykkelige og modtagelige. Forhaabentlig vil det da her blive Arbejde for mange Hænder og deraf følgende Velstand og Tilfredshed i Smaaafolds Hjem.

Tor Kivle opplevde begivenheten som smågutt og beretter videre⁴: *En av dem som virkelig hadde gjort et funn var «Olaves skytter». Han var i grunnen kjører og drev med hest, men hadde også vært borti gruvedrift. Som sagt hadde han vært heldig og funnet noen hundre kilo thoritt. Men han syntes nok at oppkjøperne bød for lite. Han tok hesten og kjørte til Brevik for å ta toget til Oslo. Dessverre rakk han ikke toget, men han leide ekstratog og fikk solgt hele beholdningen til en pris som lå langt over det oppkjøperne ga i Kragerø. Hvor meget han tjente på turen vet ingen, men da han kom hjem, tente han havaneserne med femkronesedler.*

To av de største oppkjøperne, Berg og Sevalsen var kommet til at skulle det bli ordentlig fart i affæren, måtte de nok ta seg en Tysklandstur for riktig å kunne overbevise tyskerne om hvilke muligheter der var i Kragerødistriktet. Nå var ingen av de to herrene særlig stive i tysken, så de engasjerte adjunkt Solli som tolk. Da de etter en meget vellykket tur vendte tilbake, kunne Solli fortelle at maken til rause karer i pengeveien hadde tyskerne aldri sett.

Kivle fortsetter: *Madam Hansen hadde en rulle til utleie. Den besto av en trekasse med svær stein. Disse steinene lå over selve rulletromlene og skulle ved sin tyngde gi det nødvendige press. En dag hun var nede og skulle se til rulla, kom hun til å tenke på thoritt. Det kunne jo være thoritt i all den stein som var i rulla! Madam Hansen snudde og vendte på noen av de største steinene, og ganske riktig! Der var noen små brune kuler i steinen, og det kunne ikke være annet enn thoritt. Her var gode råd dyre. Rulla var bortbestilt to timer denne formiddagen (det kostet 10 øre timen), men på to timer kunne jo de som leide rulla ta med seg verdier for tusenvis av kroner! Madam Hansen stengte døra og tok forteste veien til lensmannen. Her skulle ingen risiko tas. Da hun hadde forklart lensmann Kristensen om forholdet, tok han på seg sin alvorligste mine og sa omtrent: – Ja, dette, madam Hansen blir nok litt av en juridisk nøtt. Det står nemlig ingen ting i bergloven om det er tillatt å skjerpe i ruller, men du kunne jo skjule steinene med et teppe til vi kan få undersøkt saken nøyere.*

Hvordan gikk det så med Madam Hansen? Er det henne Schmelk⁶ viser til når han skriver: *En kvinne solgte ballaststenene paa sin rulle for flere hundrede kroner – de gikk til Hamburg med det øvrige. Vi får håpe det!*

Tapere

Kivle⁴ beretter: *Det var en gammel jente som de kalte for «Olea vasker». Hun bodde på et kammers hos «Severin hugger». Det var*

Oleas tur til å tømme doen. Men Olea var ikke av det slaget som kastet bort penger i utrensmål. Hun tømte doen selv, det var ikke langt til sjøen. Utstyrt med bøtte, øse og lykt ruslet Olea i alt annet enn godt humør bortover svaberget der doen sto. Det var måte på hvor fort det ble fullt, men det var vel disse ungene til Severin.

Da Olea var nesten ferdig og skulle puste litt, falt en lysstråle fra lykten på fjellet. Olea kvakk til. Det var noe som blinket. Hva kunne det være? Hun satte lykten helt ned til fjellet og ble med en gang overbevist: det var thoritt. Farven stemte, og hun hadde hørt at den sto i slike små kuler. Hun fikk tak i en sopelime, og feide fjellet, og hva så hun? Hele fjellet var besatt av de velsignete små brune kulene. Olea sopte sneen godt over fjellet igjen og satte lemmen ekstra godt for stampen.

Neste dag skulle Olea til Bredsdorff og vaske. Hun fikk snakke med ham, for han var så grei. Det var ikke mye Olea sov den natta. Da hun kom til Bredsdorff, var det ingen oppe, men det varte ikke lenge før hun så lys i kjøkkenet, og det første hun spurte om da hun kom inn, var om Bredsdorff var hjemme. Jentene spurte hva hun ville med ham. Olea fortalte at hun hadde funnet thoritt, og nå ville hun ha Bredsdorff til å hjelpe seg med å skjerpe, – så det er nok siste gangen jeg vasker hos Bredstropp, sa Olea med ettertrykk, og ba stuepiken om å få snakke med prinsipalen før han gikk på kontoret. Bredsdorff lurte på hva dette kunne være, og stuepiken fortalte at Olea hadde funnet thoritt. – Be Olea komme inn, så kan jeg prate med henne mens jeg spiser, sa Bredsdorff. Det varte ikke lenge før Olea var på plass i spisestuen. Bredsdorff var en gemenslig kar og tok imot Olea med et smil. – Jeg gratulerer! Jeg hører du har funnet thoritt, sa han. – Det må jeg si var heldig. Og nå vil du ha meg til å hjelpe deg med å skrive skjerpeseddel? Ja, om «Bredstropp» ville være så snill, skulle hun gjerne vaske gratis i dag. – Du vet, jeg vil ikke ha noe for å hjelpe deg, men hvor er nå funnet gjort? Det må du forklare så nøye som mulig. Og Olea forklarte forrige kvelds hendelse så nøye hun kunne. Vi kan vel ikke skrive at du har funnet thoritt under doen til Severin, men kunne vi ikke skrive at funnet er gjort så og så mange skritt fra Severins hus? Og velsigne Dere, Bredstropp. Det var det jeg grua for, jeg også.

Neste dag troppet Olea opp på lensmannskontoret med skjerpeseddel på thorittanvisning. Olea hadde gruet seg for å si dette til Severin, og lensmannen mente at han burde forkynne funnet for grunneieren, det var nok best selv om det skulle koste to kroner. Severin var en av de få som ikke var blitt smittet av feberen. Han var fornøyd så lenge det var last på hogsteplassen, og røttene på stokkene ikke var alt for tykke. Da forkynnelsen fra lensmannen kom, spekulerte han opp og ned på hva dette var, fant ut av brevet hva det gjaldt, og det var ikke lenge før han

Under doen avdekker Olea sitt
fremtidshåp, som brast.
Det hun trodde var thoritt
viste seg å være bare granat.
Tegning: Carl Fredrik Monsen

var ute og sk nte at thoritten måtte være under doen. Severin var en fredelig mann. Men nå gikk det for vidt. Olea skulle ut av huset på timen, og det ble et oppgjør som det ble talt mye om. Olea var et stort og kraftig kvinnfolk, men Severin var en liten pusling, og det er ikke lett å vite hvordan det ville gått, hvis ikke «Kristoffer miner» var kommet. Da han fikk høre hva striden gjaldt, ba han om å få se anvisningen. Nå var ikke Olea redd mer og viste den gjerne frem. Lemmen foran dunken ble åpnet, og Olea feide fjellet reint for snø. Da Kristoffer fikk se herligheten, satte han i en gapskratt og sa til kamphanene: – Jeg tenker dassen kommer til å stå, jeg, Severin. Det her er ikke thoritt, det er granater!

*Granat, rød, størrelse ca. 10 cm,
med hvit randsone mot amfibolitt.
Fra Hefte, Skarbo.
Foto: Steinar O. Sannes*

Slik endte Oleas drøm, og det ble nok mange vaskedager både hos Bredsdorff og andre før hun var ferdig med slitet.

Schmelck⁶ skriver: Prisen på mineralet steg til 3 á 500 kr. pr. kilo og skjærpefeberen lod ikke lenge vente på sig i de egne, hvor mineralet fandtes. Langesundsfjordens øer steg i verdi, men allerstørst blev besynderlig nok bevægelsen i nogle nærliggende byer, og herfra har man et ganske mærkelig eksempel på, at skjærpefeberen også kan trives på de steder, hvor det stof, der er den oprindelige årsag til bevægelsen, knapt nok findes. Paa grund af feilaktige tyske analyser begynte hele befolkningen at samle ind et mineral, der ikke indeholdt thorium og i virkeligheden ingen værdi havde. Men da det faktisk af nogle uheldige udenlandske spekulanter blev betalt med over 100 kr. pr. kilo, og da det var et meget udbredt mineral, som enhver havde anledning til at faa fat i, maa man ikke undres paa, at det gikk som det gikk. Vedkommende udenlandske firmaers agenter betalte kontant paa stedet, og naar en mand saa f. eks. havde samlet 10 kilo, og dette var ofte ikke forbundet med nogen større vanskelighed, havde han umiddelbart efter over 1000 kr. i lommen.

Der ligger noget demoraliserende i denne maade at tjene penge paa, og de gikk da i regelen ligesaa hurtig, som de var komne. Mangen en, som tidligere intet havde eiet, optraadte nu som grand seigneur. Morsom er saaledes historien om en mand, som kom ind paa et

glasmagasinet i en av de ovenfor omtalte kystbyer og forlangte paa staaende fot at faa kjøpt elektrisk lys. Selv de stene der dannede hjemmets grundvold, blev ikke skaanede. Saa brast omsider boblen, da de udenlandske firmaer kom til kundskab om, at den sten, de købte, ikke indeholdt thorit.

Men alt har sin tid, det fikk Schmelck i alle fall rett i. Brev fra Eilert på Myren av 5. Juli 1895 viser dette:

Gode kamerat Halvor

... jeg får nå fortelle deg hvorledes det har gått med grubene her hjemme.vi hadde nå arbeidet i feltet 2 mann i 10 dager. Vi hadde utvunnet ca. 1 kilo. Så ble da 50 gram sendt til Stokholm for å analyseres... Nå ja, etter 3 ukers forløp fikk vi svar fra han «Søta bror» i Stokholm med den erklæring at det inneholdt ikke torium... Skuffelsen var stor, men verst var det for dem som hadde hatt utlegget, for dem var det gått ca. 66,00 kroner i arbeidsutgifter og amunisjon.

Kivle⁴ skriver: *Ola Hagen hadde drevet det nokså stort og kontantene var slutt, men et par sekker thoritt hadde han, og med disse som depositum var det ingen grense for hva han kunne få i forskudd i banken. Da det hele nesten var over, fikk banksjefen se Ola og ropte ham inn i banken og spurte om han ville gjøre opp det siste lånet. Da var det de berømte ord ble uttalt: – Hold deg til posane, du fær! Og posene ble stående i banken i mange år før man måtte leie en mann til å få dem fjernet.»*

...Det virket som et sjokk i byen da det en dag ble kjent at nå hadde oppkjøperne sluttet å kjøpe thoritt; men tro ikke at folk brydde seg om det! Nei, de kjente tyskerne. Dette var bare for å presse prisene. Etter hvert gikk det imidlertid opp for de fleste at dette var nok alvor. De større gruveeierne sa opp folkene, og de som drev i det små for seg selv innså også at nå var det slutt. Da solen begynte å varme i liene, og det virkelig kunne vært behagelig å sitte i solveggen og skjegde thoritt, da var det ugjenkallelig slutt, men stille ble det ikke. Nå var skogens fugler kommet i flokk og følge, og elskovsleken gikk som om det aldri skulle ha vært noen thorittfeber.

Slutten på eventyret

Eventyret endte altså nesten like fort som det begynte, og slik tilsvarende eventyr har sluttet: De første råstoffer blir vunnet ut på kjente, men oftest fattige forekomster (som de av thorium i Kragerø-distriktet). Når industri er kommet i gang, finner man snart billigere alternativer. I dette tilfellet fant man thorium i store leier av monasitt (som anrikes som tungt metall i sand) i Nord-Amerika og andre steder i verden. Dermed var funnene i Kragerø ikke lenger interessante.

Myter og virkelighet

I ettertid kan vi undres over følgene av epidemiens herjinger. Gled hele episoden over uten å ha fått noen betydning for de berørte? Eller fikk O. S. rett i at hendelsene skapte en positiv, optimistisk og fremtidsrettet holdning, og at mange forbedret sin økonomi på grunn av episoden? Eller fikk Schmelck rett i at feberen bare førte til armød, stormannsgalskap og demoralisering? Det er ikke så lett å bedømme dette i dag. Men det ser ut til at de store taperne er vanskelige å finne. Dersom det var så alvorlig som Schmelck påsto, burde det ha kommet tydeligere frem i byens historie. Bankenes regnskaper og eiendoms-handler for de aktuelle årene kunne kanskje gi verdifulle vink.

Imidlertid har nok Schmelck rett i at thoritten er meget sjelden i grunnfjellsområdene sør for Langesund. Den er nok stort sett en «nykommer» i mineralselskapet og finnes først og fremst på øyene i Langesundsfjorden og over mot Larvik i det såkalte Oslofeltets eruptivområder av yngre alder (ca. 300 millioner år). For en geolog virker det derfor litt underlig at Kragerø skulle være «arnestedet» for forekomstene. Hvis man fant frem til skjerpesedlene for de ca. 1000 funnene i Kragerødistriktet, ville de gi nyttige bidrag til å oppklare dette. Det gjenstår mye arbeid for å avklare omstendighetene under og etter thorittfeberen.

Av de historiene gamle konservator Granli på Mineralogisk-Geologisk Museum i Oslo fortalte da jeg i 1960 var vitenskapelig assistent der, var de om thorittfeberen de mest fornøyelige. Boken av Geir Hestmark¹ viste at Granli nok hadde mye mer å fare med enn jeg da ante. Boken ga meg inspirasjon til å undersøke mer om denne artige begivenheten i Kragerø bys historie. Det var også morsomt å få vite at jeg er oppvokst på en av feberens beste gruver, nemlig i «Skåtøy-prestens bolig»!

KILDER:

1) Geir Hestmark: «Vitenskap og nasjon. Waldemar Christopher Brøgger 1851–1905» Aschehoug & Co. Oslo 1999. 2) O.S.: «Skjærpefeber paa Kragerøkanten» *Dagbladet* 18/2, 1895 3) Brev tilhørende Astrid Mathisen. 4) Tor Kivle «Da thorittfeberen raste i Kragerø. Et tidsbilde fra 1890-årene». *Kragerø Blads sommernummer* 1964. 5) Lars Finsen. Hjemmeside [HTTP://home.ringnett.no/lars.finsen/no](http://home.ringnett.no/lars.finsen/no). 6) Statskjemiker L. Schmelck *Skjærpefeberen og dens offere» Naturen* 1895.

Jeg vil takke Geir Hestmark for personlig kommunikasjon, og Edith Thiseth for informasjon om Tor Kivles artikkel og om brevet fra Eilert i Myren. Takk til Astrid Mathisen for at jeg fikk sitere fra brevet.